

**ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE
“İZAFET ÇERÇEVESİ”NİN
GENİŞLETİLMESİNDE
BİREYLERİN ROLÜ:
TÜRKİYE-AZERBAYCAN
İLİŞKİLERİNDE İLETİ KAYNAĞI
OLARAK BİREY**

Dr. Abdulhamit AVŞAR*

ÖZET

Uluslararası ilişkilerde bireylerin rolü genellikle göz ardı edilen bir konudur. Birey olgusu aktör olarak ele alındığında ise ya siyasal liderlik ya da uluslararası örgütler çerçevesinde ele alarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan, mikro düzeyde olduğu kadar uluslararası düzeyde de iletişimin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi izafet çerçevesinin genişliğiyle doğru orantılıdır. Benzerlikleri artan ulusların birbirlerini daha iyi anlamaları, aralarındaki iletişimin daha da geliştirilmesine bağlıdır.

Bu tezin sınanabilmesi için en somut örnek ise Türkiye-Azerbaycan ilişkileridir. Uluslararası ilişkiler bağlamında ilginç ve kendine özgü nitelikleri olan bu ilişki, ülkelerin dış politika tercihlerinin yanı sıra iç politikalarını bile yönlendiren bir unsur olabilmektedir.

Bu özgün ilişkinin, kökü tarihe dayanan birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden biri iki ülke halkının algısına yön veren, “izafet çerçevesi”nin genişliği ve bu konuda bireylerin oynadığı roldür. İşte çalışmada bu konu çeşitli somut olaylar bağlamında irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İzafet Çerçevesi, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Azerbaycan siyasi muhacereti, Hüseyinzade Ali, Muallim Cevdet.

**INDIVIDUALS' ROLE OF EXPANSION
OF “FRAME REFERANCES” IN
INTERNATIONAL RELATIONS
INDIVIDUAL AS THE SOURCE
OF THE MESSAGE IN
TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS**

SUMMARY

The role of individuals is an issue often neglected and overlooked in international relations. Individual cases are considered together as an actor either within the framework of international organizations or by considering the political leadership.

On the other hand, communication at the international level as well as at the micro level to sustain healthy is directly proportional to the frame of references. Increasing similarity of nations to understand each other better depends on the further improvement of communication between them. This thesis can be tested the most concrete example is the Turkey-Azerbaijan relations. In the context of international relations, interesting and unique qualities of this relationship can be a directing factor the foreign policy choices as well as the internal policies.

This specific relationship, there are many reasons based on the root of the date. this specific relationship has many reasons based on root of this date. One of the reasons is width of the frame of references that shape people's perceptions of the two countries and the role of individuals in this subject. This issue will be examined in the context of various specific cases.

Key words: Frame of References, relations of Turkey&Azerbaijan, Azerbaijan's political immigration (diaspora), Huseyinzade Ali, Muallim Cevdet.

*Marmara Üniversitesi Öğretim Görevlisi, abdulhamit.avsar@gmail.com,

GİRİŞ:

İletişimin en basit biçimiyle üç temel unsura dayandığı bilinmektedir. İletiyi gönderen, iletiyi alan ve bu ikisi arasında iletişimi sağlayan kodlama. Bunlardan iletiyi gönderene “kaynak”, alana “hedef (alıcı)”, iletişimi sağlayan bildirim ise “ileti (mesaj)” denilmektedir. İletişimin başarısı da, iletinin, hedef tarafından kaynağın kodladığı biçimde açılmasına bağlıdır. Bu ise, alıcı ile kaynağın iletiye aynı anlamı vermesiyle mümkün olur. Buna “izafet (referans) çerçevesi” adı verilir. (MEGEP, 2007: 17). Ortak izafet çerçevesi, en basit iletişimde olduğu kadar uluslararası iletişimde de önemli bir yere sahiptir. İzafet alanı genişledikçe uluslar arasındaki etkileşim ve yakınlaşma da buna paralel bir değişim gösterecektir:

“Uçağı görmüş bir Fransız ile uçağı görmemiş bir Polenezya’lı arasında uçağı ilişkin –ortak izafet çerçevesi hiç olmadığı için, uçak ile ilgili bir iletişim süreci bu iki insan arasında hiç olamaz. Uçağı görmüş bir Fransız ile uçağı görmüş bir Yemenli arasında uçağı ilişkin ortak izafet çerçevesi olacağı için, uçaktan söz edebilecekleri bir iletişim süreci bu iki insan arasında olabilir. Uçağı görmüş bir Fransız ile, uçağı görmüş bir başka Fransız arasında ise, uçağı ilişkin ortak izafet çerçevesi olduğu gibi, uçakla tatile gitmek, uçakla dağıtılan sabah gazetelerini kahvaltı masasında okumadan işe gitmemek, yıllık iznini uçakla gidilen Karaibler’de geçirmiş olmak ve nihayet bu uçaklı uygar toplum hayatına girmeden önce 16. Yüzyılda Bilimler Akademisi’nin kurulduğu bir ülkenin insanı olmak gibi çok geniş çeşitlilik gösteren ortak izafet çerçevesi alanı simgesi ile ifade edilen çok daha geniş bir iletişimi süreci olabilecektir. (Oskay, 2001: 20). Uluslararası ilişkiler, genellikle devletlerarası ilişkiler bağlamında ele alınmakta, bu alanla ilgili olaylar ve olgular uluslararası politikayla

ilintili temel kavramlar çerçevesinde açıklanma yoluna gidilmektedir. Oysaki uluslararası ilişkiler alanında politika bilimi başta olmak üzere hukuk, ekonomi, tarih, sosyoloji, psikoloji gibi birçok sosyal bilim dalının sonuçlarından yararlanılır ve kavramları kullanılır (Arı, 1997: 29). Çünkü bu durum dış politika ile ilgilenenleri yalnızca betimleyici olmaktan kurtarır, ona açıklayıcı olabilme imkânı da sağlar. (Sönmezoğlu, 2005; 511).

Uluslararası ilişkilerle iletişim biliminin ilişkisi de bu bağlamda önemli bir yere sahiptir. Ancak, bu iki alanın ilişkisi üzerinde yapılan analizlerde daha çok kitle iletişim araçlarının üzerinde yoğunlaşmak suretiyle bu araçların etkilerinin irdelendiği görülmektedir. Birçok bilim adamı, bireyi yalnızca ulus-devlet ya da uluslararası örgütler çerçevesinde dikkate alarak, ona ayrı bir önem atfetmeme eğilimindedirler. (Arı, 1997: 46). Halbuki, yalnız “diplomat” kimliğiyle değil, gerek kitle iletişim araçlarının öznesi, gerekse sözlü iletişim ve kültürün ana unsuru olarak da “birey”, uluslararası ilişkilerin temel aktörlerinden biridir (Sönmezoğlu, 2005; 39).

Bireyin uluslararası ilişki inşasındaki rolüne en dikkat çekici örneklerden bir Türkiye-Azerbaycan ilişkileri örneğidir. Diğer etkenlerin yanında, bireylerin tutum ve davranışları, iki ülke ilişkilerin güçlenmesi ve derinleşmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Çeşitli nitelikleriyle iletişim sahasına çıkan farklı bireyler, ortak tarih, kültür ve dil birliğine sahip olmasına karşın, uzun yüzyıllar boyu ilişkileri kesintiye uğramış bu iki halk arasında “ortak izafet çerçevesi”nin genişlemesine büyük katkı yapmışlardır. Dolayısıyla bu gün Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde siyasal aktörlerin tutumlarından özerk ve onu da biçimlendirici bir kamuoyunun oluşmasında önemli rolleri vardır.

*2010 yılının başları ile birlikte Dünya siyaset tarihi ve literatürüne “Arap Baharı” olarak geçen başta Tunus, Mısır, Yemen, Libya olmak üzere Arap dünyasında birbiri ardına gelişen, halk ayaklanmaları, protesto ve mitingler mevcut otoriter iktidarların düşürülmesine neden olmuştur.

TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE BİREYLERİN ROLÜ

Uluslararası ilişkilerde siyasal ve kültürel iletişimin inşası, sürekliliği ve iki coğrafya arasında ortak izafet çerçevesinin genişletilmesi bağlamında bireyler ve oynadıkları rol üç ana başlık altında ele alınabilir:

1. Aydınlar,
2. Öğretmenler
3. Siyasal muhacirler (siyasî muhacerat)

1. ORTAK İZAFET ÇERÇEVESİNİ GENİŞLETİCİ AKTÖR OLARAK AYDINLAR

Türkiye ile Azerbaycan arasında, uzun bir dönemden sonra ilk ilişkilerin kurulması, Rusya Türkleri arasında modernleşme hareketlerinin yayılmasına paralel olarak ortaya çıkan kültürel uyanış ve onu izleyen milliyetçilik düşüncesi bağlamında mümkün olmuştur. Rusya'da güçlenen Panislavist anlayışa karşı bir tepkiyle de birleşen bu gelişme, Rus yönetimi altındaki diğer Türklerde olduğu gibi, Azerbaycanlılar arasında da Türkiye'ye yakınlık duygusunu arttırmıştır. Kuşkusuz bunda basın yoluyla iletişimin gelişmesinin de önemli etkisi olmuştur.

İki ülke arasında bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir başka önemli etken de Azerbaycanlı aydınların Türkiye'ye gelmeleri ve buradaki düşünce hareketleri içerisinde yer almalarıdır. Bu aydın grubu, Rusya Türkleri arasında kültürel uyanışın öncüleri arasında bulunuyorlardı ve bu özellikleri dolayısıyla 19 ve 20. yüzyıllarda hem Rusya hem de Türkiye Türkleri üzerinde önemli etkilerde bulundular. (Ak, 2001: 46).

1.1. Tarihsel ve Kültürel Çerçeveyi Genişletmedeki Roller

Azerbaycanlı aydınların iletişimdeki izafet çerçevesini genişletmedeki rolleri bağlamında ilk söylenmesi gereken, iki halkın ortak tarihsel ve kültürel geçmişinin anlaşılması için

gösterdikleri faaliyetlerdir. Bir başka önemli konu da ortak dil, yani çeşitli coğrafyalara dağılmış Türklerin ortak bir Türkçe ile konuşmalarının sorununda gösterdikleri çabalar olmuştur.

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da yayınlanan gazetelerde yer alan haber ve yazılarda, Azerbaycanlıların Osmanlı Türkleriyle aynı etnik kökene sahip oldukları, iki halk arasında inanç, dil, tarih ve kültür birliğinin bulunduğu görüşlerine yer verilmekteydi. Örneğin, Azerbaycan'da ilk Türkçe gazete "Ekinçi"nin kurucusu Hasan Bey Zerdabi, Rusya içinde yaşayan Müslümanların hepsinin "Türk", dillerinin de "Türkçe" olduğunu savunuyordu. (Zerdabi, 1906).

Ortak dil sorunu da, dönemin Azerbaycan aydınları arasında en çok tartışılan konularından biriydi. Örneğin, yine o sırada "Hayat" gazetesinde yazan Hasan Bey Zerdabi, "İttihad-ı Lisan" adlı makalesinde "Bizim asıl dilimiz Türk dilidir" diyordu. Zerdabi'ye göre, zamanla herkesin okuma yazma dili olabilmesi açısından, vakit geçirmeden "ittihadı-lisan" yoluyla "bir umumi dil bina edib", bu dilde yazıp okunmalıydı. (Zerdabi, 1906). Ancak Zerdabi, ortak dilin oluşmasına bir süreç olarak bakıyordu. Ortak dil, her Türk topluluğunun kendi lehçesini ortak bir paydaya getirmesi yoluyla, zaman içerisinde gerçekleştirilebilirdi.

Bütün Türkler arasında ortak hale gelmesi istenilen dil ise Osmanlı Türkçesinden başkası değildi. "Umumî dil" in Osmanlı Türkçesi olmasını savunan Azerbaycanlı aydınlara göre, "... Türk şivələrindən biri olan Osmanlı lisanı o dərəcə... teqamül eylə[mış]di ki, ən âli, ən dərin fıkrələri, ən nazıq, ən rəqıq hisləri ifadəyə bugünkü Ərəb və Fars dillerindən bilə müstəfıt və müqtədir" di ve tüm Avrupa dilleriyle rekabet edebilme gücüne sahipti. (Hüseynzade, 1905c). Böyle bir dilin, "şivəyi ədəbiyyə" olarak kabul edilmesi "pek gözəl, pek yaxşı" olurdu. (Hadi, 1906). "Tatar və Azərbaycan ağızları", "imlâ ve inşaca galat" olmalarının yanında çoğu kelimeleri yavan, çiğ ve dile uygun değildi. (Hadi, 1906).

Dönem aydınlarının dil konusu üzerinde yoğunlaşmaları rastlantısal değildir. Bir toplumda ulusal bilinci uyandırmak isteyen aydınların başvuracakları en önemli yol, kitleleri tarihlerini öğrenmeye davet etmeleridir. Burada da anadil ön plana çıkmaktadır. Çünkü halkın etnik kökenine sahip çıkabilmesi için “davetiyenin ... onların anlayacağı bir dille yazılmış olması gerekir”. (Anderson, 1995: 96). Öte yandan bu, Türkçe’den başka bir dil de olamazdı. (Süleymanlı, 2006: 61; Swietochowski, 1988: 89). Bu nedenle de halka, her şeyden önce Türk olduklarını ve Türkçe konuşmaları gerektiğini anlatmak gerekiyordu. Benedict Anderson’ın kaydettiği gibi, “hayal edilmiş siyasal topluluk” olan ulusun oluşumunda önemli bir yeri olan milliyetçilik düşüncesi “akrabalık, din gibi olgularla bir arada düşünülürse, her şey daha kolay olabilir”. (Anderson, 1995: 21) Birbirini hiçbir zaman tanımayacak, hatta tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecek olan ulusun üyeleri, birbirlerinin zihninde “toplamlarının hayali ile yaşarlar”. (Anderson, 1995: 20-22). Aynı şekilde Balibar da “Etniklik nasıl üretilir?” sorusuna verdiği cevapta, etnik kökenin kurgusal olarak değil, en doğal biçimiyle oluşması için başlıca iki olgunun yol gösterici olduğunu söyler: Dil ve ırk. Ona göre, bu iki olgu her zaman birlikte düşünülür. “Sadece bu ikisinin bir araya gelmesi ‘halk’ı mutlak bir biçimde özerk bir birlik olarak sunmaya olanak verir.” İkisi birlikte, “ulusun ruhu” diyebileceğimiz ulusal karakterin halka içkin olduğunu ifade eder. (Balibar, 2000: 122).

Türkler arasında ortak bir dilin kullanılması düşüncesi, Osmanlı Devleti’nde de daha 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştı. Örneğin Şemseddin Sami, “Lisan-ı Türkî” başlıklı yazısında ortak bir dil oluşturmanın yararlarından söz ediyor ve şunları söylüyordu: “Bunun iki yönden yani edebî ve siyasî yönden faydası vardır. Edebî yönden Türk dili daha geniş ve daha zengin bir dil olacaktır. Siyasî yönden de 8-10 milyondan fazla olmayan Batı Türklerine, bundan aşağı olmayan

Orta Asya ve Rusya Türkleri de katılacak. Bunların hepsi “tek bir lisan”la konuşacak, “tek millet” yerine geçerek Türk milleti 20 milyon nüfuslu büyük bir millet olacaktır.” (Devlet, 1981: 150).

Ancak, aydınlar arasında yaygınlaşan ortak dil oluşturma tartışmalarının asıl etkisi Azerbaycan üzerinde olmuştur. Özellikle 1905’ten itibaren başlayıp Sovyet döneminin ilk yıllarında da devam eden bu süreçte, aydınlar yoluyla Azerbaycan diline Türkiye Türkçesi’nden pek çok kelime girmiş, Türkiye ile ilgili konulara kamuoyunda daha fazla bilinir olmuştur. Bu ise ortak referans paydasının daha da genişlemesini sağlamıştır. Çünkü dil, insanların duygu ve düşüncelerini ifade etmesini sağlayan temel iletişim aracıdır. Diller arasındaki farklılıklar kayb olduğu ve insanlar doğrudan birbirlerini anlamaya başladıkları takdirde iletişim daha güçlü olacak, aynı zamanda benzerlik algısı güçlenecektir. Dil, kültür ve ideoloji gibi değerlerin de en önemli aktarma aracıdır. Dolayısıyla - Oskay’ın benzetmesiyle- bu çalışmalar, Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin, uçağı görmüş, aynı zamanda ortak kültürel paydaları daha fazla iki insan pozisyonuna daha çok yaklaşmasını sağlamıştır. Bugün, iki ülke arasındaki ilişkilerin diğer Türk dilli cumhuriyetlerden daha yakın olmasında bu iki ülke dilinin birbirine, diğerlerinden daha fazla benzer olmasının önemli bir rolü olduğu kuşkusuzdur.

1.2. Türkiye’nin Düşünce Hayatına Etkileri

Söz konusu dönemde aydınların, iletişim kaynağı olarak etkilerini ortaya koymak bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu da Azerbaycanlı aydınların Türkiye’nin düşünce hayatı üzerinde oynadıkları roldür.

Öncelikle söylenmesi gereken, bu aydın tipinin, Türkiye’deki hedef kitle üzerinde “ortak din, dil ve kültür” algısının yerleşmesinde önemli etkileri olduğudur. Başta Azerbaycan-

lılar olmak üzere o dönemki Rusya'nın çeşitli bölgelerinden İstanbul'a gelen aydınlar, tarih boyunca Türk uygarlığının tek bir uygarlık olduğunu söyleyerek Türklerin kardeşliğini hararetle bir biçimde savunuyorlardı. (Landau, 1999: 55-56). Bernard Lewis de, Türk düşünce hayatına etkide bulunan Rusya Türkleriyle ilgili şu saptama da bulunmaktadır:

“Rusya’dan gelen bu mülteciler, çok kez yüksek standardda eğitilmiş idiler: Bazıları Rus lise ve üniversitelerini bitirmişlerdi. Rus Türkolojisinin pek önemli başarılarına aşina idiler; Panislavizm hareketi ve mistiği ile karşı karşıya kalmışlar ve ona karşı tepki göstermişlerdi; Rus Çarlığının, mensubu oldukları intelligentsiyası arasında yaygın olan halkçı ve devrimci eğilimlerden etkilenmişlerdi. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu’nda bazı çevrelerde geçerli olan yeni siyasal ve toplumsal fikirlerle de tanışık idiler.” (Lewis, 1988: 345-346).

1.2.1 Örnek Aydın Prototipi Olarak Hüseyinzade Ali

Söz konusu dönemde Türk düşünce hayatına etkide bulunan “Dış Türk” aydınların en önemlilerinden biri Hüseyinzade Ali’dir.

Hüseyinzade Ali ve yine bir başka Azerbaycanlı aydın olan Ağaoğlu Ahmet’in sonraki dönemlerde Türkiye’ye gelen diğer Azerbaycanlı aydınlardan –örneğin Mehmet Emin Resulzade’den- önemli bir farklılığı vardır. Onlar, Azerbaycan’ın düşünce hayatında önemli rol oynadıkları gibi, Türkiye politika, düşünce ve kültür hayatına da büyük katkıda bulunmuşlar ve “Dış Türkler” konusunun bilinmesinde etkin işlev görmüşlerdir. Bu iki aydının bir başka önemli özelliği de hem Azerbaycan hem de Türkiye’nin siyaset ve kültür hayatında önemli görevler üstlenmeleridir. Onları farklılaştıran bir başka özellikleri

de, olaylara Türkiye açısından bakmaları ve değerlendirmeleridir.

Hüseyinzade Ali Turan (Ali Bey Hüseyinzade)’nin, (1864–1940), Türkiye’ye ilgisi daha çocukluk yıllarında başlamış, özellikle Petersburg’da öğrenim gördüğü yıllarda doruk noktasına ulaşmıştır. Çarlık Rusya’sının değişik Türk bölgelerinden gelen arkadaşlarıyla Türkiye üzerine yaptığı sohbetler, bir Gürcü arkadaşının Türkçe’nin dünyanın en güzel dili olduğunu söylemesi, derste Osmanlı Türklerinde vatan duygusunun güçlü olduğunun anlatılması ve oraya Rusça öğrenmek için İstanbul’dan gelen bir Türkiye Türk’ü ile tanışması gibi farklı etkenler onun Türkiye’ye olan ilgisini arttırmıştır. (Bayat, 1998: 10). Dedesi Şeyh Ahmet’le onun yakın dostu Mirze Fethali Ahundov da ona, daha genç yaşlarında, “Türkçe’ye, Türkçülüğe ve Türkiye’ye dayanmak gerektiği” hakkında öğütlerde bulunmuşlardı. (Ülken, 1998: 266-2679. Bu duyguları, değinildiği gibi, Petersburg Üniversitesi’ndeki okul ve arkadaş çevresi içinde daha da güçlenerek Hüseyinzade Ali’de, Türkiye’nin bütün Türklerin anavatanı olduğu düşüncesinin oluşmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak, 1889’da üniversiteyi bitirdiğinde, kendisine yapılan yüksek maaşlı iş önerilerini kabul etmeyip gizlice Rusya’yı terk etmiş ve İstanbul’a gelmiştir. Türkiye’ye geldikten bir yıl sonra “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”ye kaydolmuştur. Burada öğrenim gördüğü dönem içerisinde Tıbbiye öğrencilerinin düşünceleri üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Öğrenciler, onun gelişile, o zamana kadar yalnızca birtakım ansiklopedik bilgiler çerçevesinde haberdar oldukları Batılı düşünürler hakkındaki bilgilerini artırma imkânı bulmuşlar, Batı siyasal düşüncesini daha yakından tanımaya başlamışlardır. (Hanioğlu, (1981): 22; Akçura, 2006: 233). Abdullah Cevdet, Hüseyinzade’nin öğrenciler üzerindeki etkisini anlatırken onu, “mürsel” olarak

² O dönem, Askeri Tıbbiye, dört yılı “idadi”, beş yılı “sunuf-ı ali” olmak üzere dokuz yıldır. Hüseyinzade, doğrudan “sunuf-ı ali”ye kaydedilmiştir. (Bayat, 1998: 11).

³ Abdullah Cevdet’in sözleri şöyledir: “Ali Bey sakit, mütefekkir haliyle, esrarengiz vaz’-ı uzletperverisiyle üzerimizde bir resul tesiri icra ederdi. Evet o resulullah değildi, fakat bir resul-ül-hak idi. Hakka, hakikata perestij ve merbutiyet hiss-i bülendi onu Türkiye’ye mürsel kılmıştı.” (Hanioğlu, (1981): 23).

tanımlayacaktır.

Mekteb-i Tıbbiye’de yalnızca Batı düşüncesini tanıtmakla kalmamış, Türklerin vatanlarının yalnız Türkiye olmadığı, Rusya, Çin ve İran’da da çok sayıda Türk yaşadığını anlatarak, “Dış Türkler” algısının yayılmasını da sağlamıştır. (Sarıнай, 1994: 58). Ayrıca, o zamana kadar Osmanlı aydınlarının henüz yabancıları oldukları (Swietochowski, 1988: 52), bu yüzden İslamcılık ve Batıcılık akımları karşısında zayıf durumda bulunan “Türkçülük” düşüncesinin güçlenmesi ve yaygınlaşmasında da ciddi bir etkisi olmuştur. (Məmmədova, 2005: 88).

Başlangıçta “İttihad-ı Osmanî” adıyla faaliyete geçen ve kurucularının tümü Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri olan İttihat ve Terakki’nin ilk örgütlenmesinin kurucularından da biri de oydu. (Tunaya, 1998: 51). İttihad-ı Osmanî’nin bir öğrenci topluluğu halinden çıkartılması için harekete geçildiğinde de bu görevi üstlenen iki kişiden biri Hüseyinzade Ali olacaktı. (Hanioglu, (1985): 113).

Bu dönemde çeşitli siyasal faaliyetler içerisinde yer almanın yanı sıra, 1897 Türk-Yunan Savaşı’na da katılmıştır. Bu olay, onun ne derece idealist bir tutum içerisinde olduğunun en açık göstergelerinden biridir. Savaşın sonrasına ise, deri ve frengi hastalıkları uzmanı olarak görev yapmaya başlamıştır. Burada müderris yardımcılığı görevini de üstlenmiş, ancak, sürekli olarak polis takibinde tutulduğundan bu durumdan kurtulabilmek için 1903 yılında Azerbaycan’a dönmek zorunda kalmıştır.

Azerbaycan’daki faaliyetleri Hüseyinzade Ali Bey’in, Türkiye-Azerbaycan bağlamında uluslararası iletişimde nasıl bir kamuoyu yaratıcı ve ortak izafet çerçevesini genişletici model olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye’de bulunduğu dönemde, Azerbaycan başta olmak üzere Dış Türkler olgusunu mer-

kez alan bir kamuoyu yaratma başarısı gösterdiği gibi, Azerbaycan’a dönüşünden sonra da orada, Türkiye lehine bir kamuoyu yaratma faaliyetine girişmiş ve oldukça başarılı olmuştur. (Kushner, 1979: 18).

Hüseyinzade, Azerbaycan’da bulunduğu bu zaman içerisinde “Füyüzat”, “Hayat” gibi gazete ve dergiler yayınlamış, buralarda ortak dil olarak İstanbul Türkçesi’ni kullanmış ve böylece Türkiye Türkçesi’nin yaygınlaştırılması, Azerbaycan’da Osmanlı Devleti yanlısı bir kamuoyu yaratılması için etkili bir faaliyet göstermiştir. Azerbaycan kültürünün İran ve Rus etkisinden çıkması için de büyük uğraşlar vermiştir. Örneğin Füyüzat dergisi, “. . . sayfalarında Türk halklarından, onların tarihinden, edebiyatından, kültüründen büyük iftihar hissi ile söz eder... derin bir muhabbet uyandırmaya çalışırdı.” (Bayramlı, 2006: XVII). Dergi, bazı küçük değişikliklerle yapılmış Osmanlı Türkçesi’nin bütün Türklerin ortak bir edebi dili olmasını savunuyordu. (Süleymanlı, 2006: 94). Füyüzat’ın iki halk arasındaki ortak izafet çerçevesinin genişletilmesi bağlamında en önemli etkisi Türkiye Türkçesi’nin Azerbaycan basınında yaygınlaşmasındaki rolü olmuştur denilebilir.

Hayat gazetesi ise Osmanlı’daki siyasal düşünce akımlarını yakından izliyor, hatta gelişmelere doğrudan taraf oluyordu. Örneğin, Kahire’de yayımlanan “Türk” gazetesinde Tatarların ayrı bir ırk olarak gösterildiği bir yazıya en sert tepki Hayat’tan gelmiştir. Hüseyinzade, bu yazıya cevap olarak, gazetede 10 Haziran 1905’ten itibaren “Türklər Kimdir ve Kimlərdən İbarətdir?” başlıklı makale dizisini yayınlamaya başlamıştır. “Hüseyinzadə Ali” imzalı bu makalelerde, öncelikle Türklerin kendilerinin kim oldukları ve “nəçə şöbəyə ayrıldıkları”, bugün nerede sakın oldukları, “nə namlar altında yaşadığı-

⁴ 3 Haziran 1889’da kurulan “İttihad-ı Osmanî Cemiyeti”, aynı yıl Paris’teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza ile irtibata geçerek “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını almıştır. (Hanioglu (1985): 175; Tunaya, 1998: 51)

⁵ Diğeri İshak Sukûti’dir. Hüseyinzade Ali’ye ise bu görev, Rusya’da Çarlık yönetimine karşı nihilist gizli örgütlerin nasıl hücreler hâlinde harekete geçtiklerini anlatması üzerine Ubeydullah Efendi tarafından verilmiştir. (Ülken, 1998: 268).

ları” gösterilmeye çalışılıyordu. Hüseyinzade’ye göre, hâlen Türkiye’de Özbeklerin, Kırgızların, Başkırtların Türk olduklarını bilmeyenler, Türklükleriyle iftihar ettikleri halde Türk’ün kim ve kimlerden ibaret olduğundan habersiz olan pek çok yazar bulunmaktaydı ve yanlışlık da buradan kaynaklanıyordu. Bu nedenle öncelikle aydınların bu konudaki eksikliklerini gidermeleri gerekiyordu. (Hüseyinzade, 1905b).

Hayat’ta yayınlanan düşünce ve görüşler yalnızca Azerbaycan kamuoyu üzerinde etkili olmakla kalmıyor, Osmanlı aydınları üzerinde de etkide bulunarak Türkiye kamuoyunda “genel Türklük” bilincinin gelişmesine katkı sağlıyordu. (bk. Ak, 2001). Osmanlı’daki Türkçülük düşüncesinin ana sloganı olan “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” düsturu da ilk kez Hüseyinzade Ali Bey tarafından ortaya konulmuştur. Hayat gazetesinde yayınlanan “Qezetimizin Məsələği” başlıklı makalede (Hüseyinzade, 1905a), Müslüman Türklerin kalkınması ve modernleşebilmesinin ancak bu üç düstura göre hareket edilmesine bağlı olduğu ileri sürülüyordu. Bu görüş kısa zamanda Türk dünyasının her tarafına yayıldı. (Nadir, 1999: 155). Özellikle Meşrutiyet’ten sonra, Türkiye’de ateşli taraftarlar buldu ve hatta Ziya Gökalp’in ünlü tezine esin kaynağı oldu. (Ülken, 1998: 268-269).

Hüseyinzade Ali, 1910 yılında bu kez Çarlık baskısının artması, Türkiye’de ise kurucularından bulunduğu İttihat-Terakki’nin iktidara gelmiş olması dolayısıyla, Baha Şakir ve diğer İttihatçı dostlarının da daveti üzerine, yeniden İstanbul’a dönmüştür. (Bayat, 1998: 18). Bu ikinci gelişinde Samet Ağaoğlu’nun deyimiyile (Ağaoğlu, 1998: 100-101), İttihat ve Terakki’de “birinci safın arkasında, fikir ve düşünce aşıl原因an” insanlardan ve “yaşadığı bütün o dönemin gizli hayat kaynaklarından biri” olmuştur. Kendisi de Türkçülük düşüncesinin önde gelen isimlerinden biri olan Yusuf Akçura’ya göre de (Akçura, 2006: 231), Hüseyinzade’nin “şairane Turancılığı”, 1908’den sonra başta Ziya Gökalp olmak

üzere “diğer Turancıları” yaratmıştır. Hüseyinzade Ali’yi “derin kültürüyle Jön Türklerin saygısını kazanan” biri olarak tanımlayan Şerif Mardin ise onun, Türkler arasında bir birlik meydana getirmekten ve Turan’dan söz eden ilk düşünür olduğunu söylemektedir. (Mardin, 1983: 199).

Hüseyinzade, Türkiye’ye geldikten sonra İttihat ve Terakki’nin “Merkez-i Umumi” üyeliğine getirildi. “Türk Derneği” ile “Türk Yurdu” dergisinin kurucuları arasında yer aldı, yazılar yayınladı. Türk Ocağı kurulunca da burada konuşmalar yapmaya, gençlere Türkçülük konusunda telkinlerde bulunmaya başladı. Hüseyinzade’nin asıl etkisi de burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü o, kitlelerden daha çok düşünürler üzerinde etkiliydi. (Ülken, 1998: 269). 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) kurulduğunda da Hükümet tarafından Azerbaycan’a gönderildi ve yeni cumhuriyetin millî bir niteliğe sahip olması yolunda çaba gösterdi. İstanbul’a döndükten sonra AHC’nin İstanbul Temsilciliğine atanan Yusuf Vezirli’nin “Azerbaycan Türk Edebiyatı” tarihini yazması ve yayınlamasına yardım etti. Cumhuriyet kurulduktan sonra ise, eskisi kadar ön planda olmamasına karşın, yine düşüncelerini ifade etmeye devam etti. 26 Şubat–6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü’de toplanan “Birinci Türkoloji Kurultayı”na Türkiye delegesi olarak katıldı ve kurultayın aldığı kararlarda etkin rol oynadı. (Hacıyev, 2007: 73).

Hüseyinzade Ali’nin faaliyetleri bağlamında sonuç olarak şu söylenebilir: Onun kişiliğinde dönemin birçok Azerbaycanlı aydını hem ülkelerinde hem de Türkiye’de önemli görevlerde bulunmuşlar ve her iki ülkede kamuoyu yaratıcı odak işlevi üstlenerek halklar arasındaki ortak izafet çerçevesinin genişlemesine katkıda bulunmuşlardır. Bu, her iki ülke insanının diğerini kendine en yakın halk olarak görmeye başlamasında önemli etkenlerden biri olmuş ve 1991 sonrası dönemde “bir millet, iki devlet” anlayışının biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır.

2. AZERBAYCAN'A GÖNDERİLEN ÖĞRETMENLERİN ROLÜ

Uluslararası iletişim bağlamında iki ülke halkı arasındaki izafet çerçevesinin genişlemesinde bireylerin rolünü anlamada önemli örneklerden biri de 20. Yüzyıl başlarında Azerbaycan'a gönderilen öğretmenlerin faaliyetleridir.

2.1. Azerbaycan İlk Öğretmenlerin Gönderilmesi

Birçok bilim adamı 1905 Rus Devrimi'ni "otokrasiye karşı işçi, köylü ve radikal aydınların devrimi olduğu kadar Rus olmayanların Ruslara karşı bir devrimi" olarak tanımlamaktadırlar. (Anderson, 1995: 104). Gerçekten de, 1905 sonrası oluşan göreceli özgürlük ortamından diğer Rus olmayan halklar gibi, Azerbaycanlı "entelijensiya" da kendi halkının ulusal bilincinin güçlenmesi için yararlanmıştı.

Bu bağlamda, Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan ve esas olarak bir modernleşme hareketi olan "Ceditçilik" önemli bir gelişim göstermeye, 1905'ten sonra bu tür faaliyetleri destekleyen kurum ve kuruluşların sayısı hızla artmaya başlamıştır. İsmail Gaspıralı'nın kent burjuvazisine yaptığı Ceditçiliği destekleme çağrısı "entelijensiya" arasında daha büyük yankı bulmuş, özellikle ulusal dilde eğitimi güçlendirmek için çaba gösterilmeye başlanmıştır. (Çağla, 2002; 96).

Ancak, modern tarzda eğitim yapan (usul-ü cedit) okullarda ulusal dilde eğitim verebilecek öğretmen kıtlığı bulunmaktaydı. Bunun üzerine, bu ihtiyacın Türkiye'den davet edilecek öğretmenler yoluyla karşılanabilmesi için harekete geçildi.

Bu görevi "Bakü Cemiyet-i Hayriyesi" üstlendi. Bakü'deki Müslüman okulunda öğretmenliğin yanı sıra "Taze Hayat" gazetesinde yazarlık da yapan Yusuf Ziya Talıbzade, bu amaçla 1907 Ağustos ayında İstanbul'a gönderildi. (Əsədli, 2005: 43). Cemiyet, Talıbzade'ye resmî olarak görevlendirildiğini göstermek için bir de vekâletname düzenle-

mişti. Bu vekâletnamede, Rusya'da yaşayan Müslümanların kültür ve eğitim düzeylerindeki ilerlemeler vurgulanıyor, ancak yeterli olmadığı altı çiziliyordu. Buna göre, ana dilde eğitimin yaygınlaştırılabilmesi için Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaç duyulmuştu. (BOA, 514/24). Bu vekâletnameyle İstanbul'a gelen Talıbzade, görüşmelerinde eğitimle ilgili başlıca şu taleplerde bulunmuştu:

- "Şimdiye kadar Kafkasya Türkleri yazışmalarında hep Farsça'yı kullanmışlardır. Bundan sonra Farsça'nın yerine anadil olan Türkçe'nin kullanılması ve geliştirilmesine yardım edilmesi,

- Bilumum mektep kitaplarının Osmanlı Türkçesi ile yazılması,

- Mektep müdürleri ve öğretmenlerin Osmanlı Hükûmeti'nin de uygun görmesi ile İstanbul'dan tedarik edilmesi." (BOA, 514/24; Əsədli, 2005: 43).

Bakü Cemiyet-i Hayriyesi'nin bu girişiminden sonra Türkiye'den Azerbaycan'a öğretmenler, din adamları, matbaa malzemeleri gönderilmeye başlandığı görülmektedir. Böylece, Türkiye ile Azerbaycan arasında ciddi bir kültürel yakınlaşmanın yolu açılmış ve "Osmanlı Türklerinin lisanı ve edebiyatları... milli kitlelerin en derin tabakalarına kadar nüfuz etme[ye]" başlamıştır. [(Topçubaşov), 1334, 26]. Azerbaycan'a giden ilk öğretmenlerden biri de, Osmanlı Maarif Nezareti'nin izniyle bu ülkeye giden Muallim Cevdet (İnançalp)'tir. (Ergin, 2005: 11-12)

2.1.2 Muallim Cevdet

Muallim Cevdet, Bakü'ye 1907 yılında gitmiş ve oraya varışı bile yerli halk üzerinde önemli bir etki uyandırmıştır. Çünkü o zamanlarda Bakü'de hiçbir Osmanlı temsilciliği yoktu ve Cevdet'in kişiliğinde halk, ilk kez resmî bir Türkiye temsilcisiyle tanışmış oluyordu. (Ələkbərov, 2006: 98).

Cevdet, Bakü’de “Füyûzat-ı Darulmuallimin” adıyla bir okul kurmuş, burada edebiyat dersleri vermenin yanında okul müdürlüğünü de üstlenmiştir. (Ergin, 2005: 94). İlkokul öğretmenleri yetiştirmek üzere açılan okulun ders programı da onun tarafından hazırlanmıştır. Bu program daha sonra açılacak benzer okullara da örnek oluşturacaktır. (Əsədli, 2005: 100).

Okullarda okutulan ders kitapları da İstanbul’dan temin ediliyordu. Böylece Türkiye’den giden öğretmenler aracılığıyla İstanbul ve Bakü kitapçıları arasında güçlü bir bağlantı kuruldu. Kısa zamanda “bütün Kafkasya İstanbul evrâk-ı matbûası ile dol[du].” (Ergin, 2005: 486).

Muallim Cevdet bu süre içerisinde “yaratıcısına” öğretmen yetiştirmeye çaba gösterdi. Ona, Ahmet Kemal, Baha Said ve Beşiktaşlı Küçük Fuad gibi Türkiye’den giden diğer öğretmenler de yardım ediyorlardı. En büyük endişeleri Çarlık Rusyası’nın kendilerini orada uzun süre bırakmayacaklarıydı. (Ergin, 2005: 487).

Korktukları gerçekleşti. Muallim Cevdet, Azerbaycan’da yalnızca bir yıl görev yapabildi. Halk arasında meydana getirdiği etkiden rahatsız olan Rus yönetiminin baskısıyla, 1908’de yerini Hüseyinzade Ali’ye bırakarak Bakü’den ayrıldı.

Muallim Cevdet, Bakü’de çok kısa bir zaman görev yapabilmiş olsa da geride önemli bir iz bırakmıştır. Ahmet Caferoğlu’nun ifadesiyle (Ergin, 2005: 476-477), “muallim olduğu kadar mürebbî” de olmuş, kendisinden beklenen bütün hizmetleri “bilâ mübalağa” yapmıştır. Onun açtığı okul, Azerbaycan Türklerinin ulusal bilincinin uyanışında en etkili kurumlardan biri olacaktır. (Bayat, 1998: 16). Ahmet Ağaoğlu’nun sözleriyle (Ergin, 2005: 473), “... kurmuş olduğu “Füyûzât” nâmındaki darulmuallimini kendinden sonra Hüseyinzâde Ali yürüttü ve bu mektep Azerbaycan Türklerinin uyanışında en müessir bir âmil oldu. Onun yetiştirdiği talebe sayesinde ki Azerbaycanca İstanbulcaya yaklaşı yaklaşı bugün iki lehçe arasında hemen fark kalma-

mış gibidir.” Bu eğitim düzeni içinde yetişen öğretmenler kuşağı, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerinin gelişmesinde, olumlu bir Türkiye imajının ulusal bilince yerleşmesinde önemli rol oynayacak, dolayısıyla ortak izafet çerçevesinin gelişmesine büyük katkılarda bulunacaklardır.

Konuyla ilgili olarak, o dönemde kendisi de Bakü’de öğretmenlik yapan, Teşkilat-ı Mahsusa’da görev yaptığı anlaşılınca Rus yetkililerce tutuklanan ve idamla yargılanırken güçlkle kurtulan Ahmet Kemal’in anıları da oldukça aydınlatıcıdır. Ahmet Kemal, Türkiye’den giden öğretmenlerin iki ülke ilişkilerinde oynadıkları rolle ilgili şu ilginç saptamalarda bulunmaktadır:

“Neticede:

- 1- Gençler ve bilhassa çocuklar Osmanlıca konuşmaya başladılar. Hattâ iş büyükler arasında bile sohbet esnasında “Osmanlıca bir kelime, bir cümle söylemek”le bir zarafet yapmak derecesine vardı.
- 2- Talik bozması olan yazılar kâmilten yerlerini rikaya terk etti.
- 3- Şiilik, Sünnilik yüzünden birbirine el vermeyen halkın çocukları bir arada okumaya başladı. Bu iki mezhep halkını daima ayrı bulundurmak için Tiflis’te Şiilere mahsûs bir Şeyhülislam ve Sünnilere mahsûs bir Müftü vardı. Ve bunlar Çarlık Rusyası’nın elinde halkı idâre için bir âletti. Birincisi tarafından hattâ genç bir muharrir tekfir bile edilmişti.” (Ergin, 2005: 486).

2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Şura Cumhuriyeti Dönemleri

1907 yılında başlayan, Azerbaycan’a Türkiye’den öğretmen gönderme uygulaması AHC kurulduktan sonra da devam etmiştir. (Swietochowski, 1988: 181). Çünkü bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Rusya’nın toplum üzerindeki kültürel nüfuzunu ortadan kaldırabilmesinin en önemli adımı olarak eğitimin millileştirilmesi gerektiği düşünülüyordu. (Vakit, 1919)

20. yüzyıl başlarında, henüz bağımsızlık elde etmeden Cemiyet-i Hayriye tarafından başlatılan öğretmen yetiştirme çalışmalarına karşın var olan tablo, AHC'nin ihtiyaç duyduğu sayıya ulaşmaktan henüz uzaktı. O dönemde Azerbaycan'da 637 ilk, 23 orta öğretim okulu bulunuyordu, buna karşılık büyük bir öğretmen açığı mevcuttu. (Paşayev, 1998: 4) Acilen yeni kadrolarının devreye girmesi gerekiyordu. Bunun için, daha önce olduğu gibi, yine Türkiye'den öğretmenler davet etmek ve kısa süreli kurslar düzenleyerek, Azerbaycan dilinde eğitim verebilecek insanlar yetiştirme formülünün hayata geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu nedenle, henüz Kafkas İslam Ordusu (KİO), Bakü'ye ulaşmak için savaşmakta iken, 22 Temmuz 1918'de, Türkiye'den öğretmen ve ders kitapları sağlanması gündeme getirildi ve KİO Komutanı Nuri Paşa'nın siyasal danışmanı Ağaoğlu Ahmet'in aracılığına başvurulmasına karar verildi. (Paşayev, 1998: 4) Osmanlı Devleti'nce talebin uygun görülmesi üzerine, tüm Azerbaycan sathında büyük heyecana yol açtı ve her kentte Türkiye'den gelecek öğretmenler beklenmeye başlandı. (Aydemir, 2008: 144). Öte yandan Türkiye'den kısa süre içerisinde, aralarında kadın öğretmenlerin de bulunduğu 50'ye yakın kişi Azerbaycan'a gelerek çeşitli okullarda görev yapmaya başladılar. (Resulzade, 1993: 65). Böylece öğretmen eksikliğinin, Türkiye'den sağlanan öğretmenlerin yetiştirdiği yeni kadrolarla tamamlanması için önemli bir adım atılmış (Keykurun, 1998: 161), eğitim alanındaki personel kıtlığı, belli bir oranda da olsa, hafifletilmiştir. (Swietochowski, 1988, 198). Bu başarı, AHC'nin kuruluşundan bir yıl sonra tüm ilkokullarda Türkçe eğitim vermeye başlanması ile de açıkça ortaya çıkmaktadır. (Vakit, 1919). Bu dönemde Türkiye'ye öğrenci gönderildiği de görülmektedir. (Bk. Qurban, 2007: 8; Əmrahov, 2007: 316). Bunun yanı sıra, Azerbaycan okullarının kütüphaneleri Türkiye'den sağlanan kitaplarla zenginleştirilirken, aynı zamanda ders kitapları ve yardımcı kitaplar da yine İstanbul'dan

getirtilmiştir. (Paşayev, 1998: 4). Kendisi de bu amaçla Azerbaycan'a giden ve ülkenin kuzeyindeki Şeki kentinde görev yapan Şevket Süreyya Aydemir'in ifadesine göre (Aydemir, 2008: 146), gönderilen öğretmenler yoluyla Azerbaycanlılar arasında Türklük bilinci daha da yaygınlaşmış, "millî ruh" güçlenmiştir. Azerbaycan eğitim sistemine Türkiyeli öğretmenlerin katkısı sosyalist rejimin ilk yıllarında da sürmüştür. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti (AŞC) Hükümeti de selefi olan AHC yönetiminin yolunu izleyerek öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye'ye başvurma kararı almıştır. Bu talep, söz konusu dönemde Türkiye'nin kendinin de büyük ihtiyacı olmasına karşın, kabul edilmiş ve 1920'li yılların ilk yarısında Azerbaycan'a önemli sayıda öğretmen gönderilmiştir. (Quliyev, 2007: 17). Bunların arasında Prof. Dr. İsmail Hikmet (Ertaylan) ve yeniden öğretmenlik görevini kabul eden Şevket Süreyya Aydemir gibi tanınmış isimler de vardı. Bağımsızlıktan sonra bir süre Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı da yapmış olan Vilayət Quliyev, söz konusu dönemde Azerbaycan'ın her şeyden çok "Türk müəlliminin və ziyalısının" yardımına ihtiyaç duyduğunu belirterek şunları söylemektedir: "N.Nərimanovun milli ruhu gücləndirdirməyə və 'Şərqdə nümunəvi bir respublikaya" çevirməyə çalışdığı Azərbaycanda ana dilində təhsil verən məktəb və müəllim çatışmazlığı kəskin şəkildə hiss olunurdu." (Quliyev, 2007: 17). 1 Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'na katıldıktan sonra yeni görevine başlayan Şevket Süreyya Aydemir ise, Azerbaycan'daki yeni dönem öğrenci profilinin önemli bir özelliğinin altını çizmektedir. Buna göre, "kadınlar, köylüler gibi o zamana kadar sahneye çıkmamış olan sosyal tabakalardan birtakım insanlar" da artık eğitim-öğretim almaya başlamışlardı. (Aydemir, 2008: 200). Dolayısıyla Türkiye'den giden öğretmenlerin etki sahası daha da genişlemiş, daha çok insana ulaşma imkânı bulmuşlardır. Bu öğretmenlerin çabalarıyla, Azerbaycan'da,

sosyalist dönemi ilk yıllarında da, Türkiye’yi yakından tanıyan bir kuşak yetişmiştir. Örneğin, 1962 sonlarında Bakü’ye giden Zekeriya Sertel, “burada kadın erkek kiminle tanışsak, hepsi Fikret’i, Rıza Tevfik’i, bazıları Hamit’i ve Reşat Nuri’yi tanyorlardı. Ve her ziyafette bize ezbere bildikleri Türk şiirlerini okurlardı” diye yazmaktadır. Ona göre, bunun nedeni sosyalist yönetimin kurulduğu ilk yıllarda buraya gelip eğitim veren Türkiyeli öğretmenlerdir. (Sertel, 1993: 22). Sertel, bu öğretmenlerden birinin adını da vermektedir. Aktardığına göre, İsmail Hakkı adındaki bu öğretmen, Türkiye edebiyatını sevdiyenlerin başında gelmektedir. O ve Anadolu’dan giden diğer öğretmenlerin yetiştirdiği öğrenciler bu sevgiyi sonrakilere aktarmış ve böylece Azerbaycan’da Türkiye edebiyatı tanınmıştır. Bu öğretmenler aynı zamanda Türkiye’ye karşı da büyük bir sempatinin oluşturmasını sağlamışlardır. (Sertel, 1993: 22).

Türkiye ile Azerbaycan arasında eğitim alanında sağlanan bu işbirliği sonucu, Azerbaycan’ın ilk öğretmen kuşağı Türkiye etkisinde yetişti. Bunun Türkiye ile ortak izafet çerçevesinin genişlemesine sağladığı katkının niteliğini anlayabilmek açısından ne derece önemli olduğu açıktır.

3. AZERBAJYCAN “SİYASÎ MUHACERET”İ VE MEHMET EMİN RESULZADE

Azerbaycan diasporasının, daha yaygın kullanımıyla “siyasî muhacereti”nin Türkiye’de, Azerbaycan Türkleri ile ortak izafet çerçevesinin genişletilmesi yolundaki çabalarının başlangıcı 20. yüzyıl başlarına kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan diasporasının Türkiye’deki örgütlenmesinin, Sönmezoğlu’nun kamuoyu yaratıcılarını sınıflandırmasındaki “çıkarcı grupları” kategorisinde yer aldıklarını söyleyebiliriz. (Sönmezoğlu, 2005: 633). Çünkü bu gruba, dış politika konusunda faaliyet gösteren ya da o konuya çeşitli nedenlerle ilgi duyan çeşitli ulusal ya da uluslararası sivil toplum örgütlerinin yöneticileri girmek-

tedir. Ancak, konumuz bağlamında, özellikle Mehmet Emin Resulzade ve onun ortak izafet çerçevesini genişlemesine katkıları üzerinde durulacaktır. Konuya geçmeden önce de, kısaca, diaspora kavramı üzerinde durmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

3.1. Diaspora

“Diaspora”, herhangi bir etnik grubun kendi ülkesinden ayrılarak başka ülkelerde yerleşmiş kolları olarak tanımlanabilir. Ancak, tarihsel yurtlarının dışında yaşamak zorunda kalan her topluluk diaspora kavramı içine girmektedir. Öncelikle söylenmesi gereken diasporaların oluşması için uzun bir sürecin gerekli olduğudur. Bunun dışında “belirli bir düşünce ve amaç için birleşerek” örgütlenmesi de gerekmektedir. Diasporaların başlıca şu özellikleri taşıdıkları söylenebilir:

1. Sahip oldukları etnik ve ulusal niteliklere göre, dillerini kaybetmiş bile olsalar, kendilerini ait oldukları etnosun üyesi olarak görmektedirler.
2. Belirli ulusal düşünce ve çıkarlar çerçevesinde ortaya çıkmaktadırlar.
3. Buldukları ülkelerde toplu olarak yaşamakta ve hiçbir özerkliğe sahip olmamaktadırlar.
4. Göçmenlikten farklı olarak diasporalar daha istikrarlı, uzun ömürlü olmaktadır. Buna rağmen içinde yaşadıkları toplumda etnik köken duygularını kaybetmemekte ve tarihsel yurtlarına bağlılıklarını sürdürmektedirler.
5. Diasporalar genelde kentlerde yaşamaktadırlar. Bunun temel nedenleri, güvenlik, aralarında daha kolay bağlantı sağlanabilmesi gibi etkenlerle birlikte farklı ülkelerde toprak edinme hakkındaki yasaların karmaşıklığı ve özel ölçütlere sahip olmasıdır. (İbrahimli, 2001, 475).

Diasporaların temsil ettikleri uluslar açısından kamuoyu oluşturma ve ortak izafet çerçevesini genişletmede ne derece önemli bir rol oynayabildikleri, günümüzde özellikle Yahudi, Yunan ve Ermeni diaspora örneklerinde

açık olarak görülmektedir. Bu rol, diasporaların yaşadıkları toplumlarla entegrasyonları ve ne derece kabul gördükleriyle de yakından ilgilidir. (Cohen, 1996: 513-514).

3.2. Diasporanın Şekillenmesinde Resulzade'nin Rolü

Türkiye'de Dış Türklere olan ilginin ortaya çıkmasında, "dışarıdan gelen" Türk kökenlilerin oluşturduğu belli bir nüfuzla sahip çeşitli grupların önemli etkisi vardır. (Karpat, 1996: 219). Azerbaycan "siyasî muhacereti" bu grupların en etkililerinden biridir.

Azerbaycan diasporasının, daha yaygın kullanımıyla "siyasî muhacereti"nin ortaya çıkışından bugüne kadar devam eden gelişme sürecini dört dönemde ele almak mümkündür. Birinci dönem, daha önce değinildiği gibi, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu gibi aydınların kamuoyu yaratma çabalarını kapsamaktadır. Ancak, birinci kuşak olarak adlandırabileceğimiz bu aydınlar, Türkiye'nin siyasal ve kültürel hayatında önemli bir iz bırakmış olmalarına rağmen, faaliyetlerini daha çok "genel Türklük" düşüncesi ve Türkiye merkezli bir bakış açısıyla yürütmüşler ve sonraki dönemde "tamamile meydandan çekilmiş ve susmuş"lardır. (Kutluk, 1969: 17). İkinci dönem ise AHC'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan'lı aydınların Türkiye'ye gelmeleriyle başlamış, Mehmet Emin Resulzade'nin 1931 yılında Türkiye'den sürgün edilmesiyle sona ermiştir. Bu bölümde, özellikle 27 Nisan 1920'de AHC'nin yıkılmasıyla ülkelerinden ayrılarak Türkiye'ye yerleşen ve kendilerini "Azerbaycan'ın muhaceretteki siyasî misyonu" olarak tanımlayan (Kengerli, (2000): 7) bu grubun iki halk arasındaki iletişimde, özellikle Türkiye kamuoyu bağlamında, ortak izafet çerçevesini genişletmede en önemli rolü oynadığı görülmektedir.

1920'den sonra Türkiye'ye gelen Azerbaycanlı aydınlar kendilerini "yıkılan" bir devle-

tin temsilcileri olarak görüyorlardı ve bundan dolayı mücadelelerinin asıl hedefini bu devletin "işgal"den kurtarılması olarak belirlemişlerdi. Dolayısıyla faaliyetleri dışa dönüktü ve temel amacı Türkiye'de mücadelelerine destek verecek bir kamuoyu yaratmaktı. Kendilerini "muhaceretteki Azerbaycanlılar" olarak tanımlamalarını da bunu açık olarak göstermektedir.

Türkiye'deki Azerbaycan diasporası üç hedef belirlemişti. Bunların birincisi, yurtdışındaki tüm Azerbaycanlıları örgütleme, bir araya getirme hedefiydi. İkincisi, Sovyetlere karşı tüm Kafkasya muhaceretini ortak bir örgüt içinde birleştirmek, son olarak da, Sovyetlere karşı tüm "millî muhaceretleri" bir araya getirmektir. (İbrahimli, 2001: 471). Bu dönem Azerbaycan diasporasının Türkiye'deki faaliyetlerinde Mehmet Emin Resulzade'nin 1922 yılında Türkiye'ye gelişi bir dönüm noktası oluşturmaktadır. (Mehmetzade, 1991: 163; Şimşir, 1995: 25-26).

AHC'nin diğer yöneticilerinin aksine, Stalin'in devreye girmesiyle Moskova'ya götürülen (Resulzade, 2011: 43), buradan Finlandiya'ya kaçırılan Resulzade, 1922 yılı sonlarında Türkiye'ye geldi. (Bk. Resulzade, 2011: 36-106). Karşılaştığı tabloyu, "İstanbul'a uğradığım günlerde oradaki Azerbaycan kolonisine dair gördüğüm manzara hiç de tahmin etmediğim bir fecaat arz ediyordu" biçiminde anlatan Resulzade (Şimşir, (2000), 35), ilk iş olarak başlangıcından sonuna kadar içerisinde yer aldığı AHC hakkında Türkiye kamuoyunu aydınlatmak üzere, "Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti" (Resulzade, 1339-1340) adlı eseri yayınladı. Kitap, adı geçen cumhuriyetin kuruluşunda Türkiye'nin de katkısı ve kamuoyundaki anıların sıcaklığı nedeniyle büyük ilgiyle karşılandı. Hüseyinzade Ali, Resulzade'ye yazdığı bir mektupta söz konusu kitabın, "iki ölkə arasında oluşmuş olan qalın sis pərdəsinin qalqmasında" önemli etkisi olduğunu ifade etmektedir.

⁶ İsmail Hikmet Ertaylan, Bakü'de görev yaptığı dört yıllık süre içerisinde (1923-1927), dört ciltlik "Türk Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Kısmı" (1925-1926) adlı eser ile iki ciltlik "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" (1926) adlı bir çalışması da yayımlanmıştır. (Polat, 2009).

(Hüseyinzade, 1990: 7). Resulzade İstanbul'a geldikten sonra, ilk iş olarak "siyasî muhacereti" harekete geçirecek bir politika izlemeye başladı. AHC'nin iktidar partisi olan Müsavat'ın "Haricî Bürosu"nu kurdu. Büro, Azerbaycan'daki faaliyetini yeraltında sürdüren devrik Müsavat Partisi mensuplarıyla bağlantı halindeydi; hatta kararların birçoğu Haricî Büro tarafından veriliyordu. (Karaca, 1991: X). Ardından AHC'nin yıkılışının yıldönümü olan 27 Nisan 1924'te, Azerbaycanlıların Türkiye kamuoyuna yönelik faaliyetlerini organize etmek üzere, "Azerbaycan Milli Merkezi" kuruldu. "... Azerbaycan'ın istiklalcı ve milliyetçi faal unsurlarını birleştirmek, milli istiklal davasını hariçte temsil, sevk ve idare etmek maksadı ile" kurulan merkez kendini, "28 Mayıs 1918-27 Mayıs 1920 yılları arasındaki millî hükümetin muhaceretteki devamı" ve "sürgündeki siyasî temsilcisi" olarak ilân etti. Merkezin ortaya çıkışı, Türkiye'deki Azerbaycan diasporasının daha güçlü ve sağlam bir biçimde örgütlenmesini ve faaliyetlerini belli bir hedef çevresinde yoğunlaştırarak güçlendirmesini sağladı. (Sultanlı, 2007: 140).

Resulzade, sivil örgütler yoluyla siyasal faaliyetleri güçlendirmenin yanında, bu faaliyetlerini desteklemek ve kamuoyu yaratılmasına destek için, ortak izafet çerçevesini genişletme faaliyetlerine ayrı bir önem verdi. Bu bağlamda, çeşitli gazete ve dergiler yayınlamak için de yoğun çaba gösterdi. Resulzade, gazetecilik geçmişi dolayısıyla, basının kamuoyu üzerinde ortak algı oluşturma gücünün farkındaydı. (Resulzade, 1990: 22). Böylece, ardi ardına çeşitli gazete ve dergiler yayınlama

maya başladı. Bunların en önemlileri, "Yeni Kafkasya (1923-1927)", "Azeri Türk (1929-1930)" ve "Odlu Yurt (1929-1931)" dergileriyle "Bildiriş Gazetesi (1930-1931)"dir. Bu yayın organları, diasporanın etkili kamuoyu yaratıcılarının "fikir ve kanaatlerini yaymada kullandıkları propaganda" (Nalcioğlu, 2004: 64) ve izafet çerçevesini geliştirme araçları olmuşlardır.

Bu dönemde Azerbaycanlıların Türkiye'de yürüttükleri bu faaliyetler iki yönlü bir etki meydana getirdi. Bir taraftan, Azerbaycan hakkında bilginin geniş kitlelere yayılması, Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi, iki halkın kardeşliği temasının pekiştirilmesini sağlarken, diğer taraftan toplumda Sovyet rejimine karşı olumsuz bir kanaat oluşturulmasına destek sağladı. Çünkü "siyasî muhaceret" in yayınlarında keskin bir Sovyet aleyhtarlığı görülmekteydi. Onlara göre "Sovyetler, halklar kardeşliği değil" di. Rus olmayan ulusları Ruslaştırma politikası yürütmekte, bu bağlamda Türk kimliğini unutturmaya ve yok etmeye çalışmaktaydı. (Odlu Yurt, 1931: 138). Sovyetlerdeki halk, dışa yansıtılan aksine, ekonomik ve sosyal olarak vahim bir durumda idi. "Allahsızlar Cemiyeti" ne mensup "komünistler", halka "Tanrı diye bir şeyin olmadığı" propagandası yapmaktaydılar. (Azeri Türk, 1928: 10). Dolayısıyla diasporanın, Türkiye kamuoyunda antikomünist bir düşüncenin oluşması yolunda da önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Resulzade'nin Türkiye'deki bu faaliyetleri kısa zaman sonra Moskova yönetiminin büyük tepkisini çekmeye başlamış ve onun sınır dışı edilmesi için Türkiye Hükümeti nez-

⁷ Sertel'in "İsmail Hakkı" olarak söz ettiği bu öğretmenin "İsmail Hikmet (Ertaylan)" olma ihtimali yüksektir. Çünkü Sertel, "İsmail Hakkı"nın Türk Edebiyatı'nı sevdirdiğinden söz etmektedir. Aynı zamanda İsmail Hikmet de bir edebiyat tarihçisidir. Hem görevindeki başarısı hem de diğer çalışmalarıyla Azerbaycan'da önemli bir iz bırakmıştır. Sertel'e, aradan geçen uzun yılların etkisiyle, "Hikmet" adı "Hakkı" olarak aktarılmış olabilir. Ertaylan'ın hayatı için bkz. (Akün, 1995: 310).

⁸ Ancak, sosyalist yönetim, özellikle Nerimanov'un ölümü ve Türkiye-SSCB ilişkilerinin bozulmasından sonra, AHC döneminde ve daha sonra Azerbaycan'a gelen öğretmenlere karşı olumsuz bir tutum takınmış ve onların görev yapmalarının Türkiye'ye karşı sempatiyi arttırdığı varsayımıyla ülkeyi terketmelerini sağlamaya çalışmıştır. (Qasımlı, 2005: 120). Kalanlar ise, "Türkiye polis idaresinin vâ türk ordusunun geçmiş zabitleri", "tələbələr içərisində pantürkizm ideyalarını yayan casuslar" oldukları gibi suçlamalarla birçoğu tutuklanmıştır. (Əmrahov, 2007: s. 317).

inde harekete geçirmiştir. Bu girişim de etkisini göstermiş ve Resulzade, 1931 yılında Türkiye’den sürgün edilmiştir. (Kengerli, (2000): 14). Buna rağmen, Etienne Copeaux’ın da altını çizdiği gibi (Copeaux, 1997: 27), SSCB’nin Türk kökenli göçmenleri, Avrupa’da yayınladıkları dergilerde dahi -Türk hükümetlerinin uygulamaları kendi aleyhlerinde olduğu zaman bile- bu politikaları asla açıktan eleştirmemişlerdir. Bunda, ortak etnik köken anlayışının yanında (Veliyev, 2006: 249), “davalarına” en yakın kamuoyunun Türkiye’de olduğu ve onun küstürülmemesi endişesinin de etkili olduğu söylenebilir.

Resulzade’nin yeniden Türkiye’ye geldiği 1947 yılından 1955’teki ölümüne kadar geçen süre, Azerbaycan “siyasî muhacerati”nın Türkiye’deki faaliyetlerinin üçüncü dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemde, Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde bulunan Azerbaycanlıların büyük çoğunluğu Türkiye’ye yerleşmiş, böylece diasporanın gücü daha da artmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycanlı aydınların Türkiye ulusal basınındaki etkinliğinde de artış görülmektedir. Örneğin, 1947-1954 yılları arasında Mirza Bala Mehmetzade’nin Tanin, Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinde toplam 149 makalesi yayınlanmıştır. (Bk. Şimşir, (2000): 115-117).

Bu dönemde 1 Şubat 1949’da kurulan “Azerbaycan Kültür Derneği”, Azerbaycan diasporasını temsil eden en önemli kuruluş olacak (Təhsil Nazirliyi, 2008: 272), Resulzade’nin 1955 yılında ölümünden sonra da faaliyetini sürdürecektir. Derneğin yönetiminde yer alan birçok kişi zaman zaman Türkiye’nin siyasal yönetimi ve bürokrasisinde de etkin görevlerde bulunacaklardır.

1988’de başlayan Dağlık Karabağ olayları Türkiye’de Azerbaycan “diasporası”nın dördüncü dönemini başlatmıştır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan diasporası düzenlediği mitingler, kampanyalar vb. etkinliklerle siyasal iktidarlar üzerinde baskı oluşturacak ve Azerbaycan konusunda toplumsal duyarlılığın güçlenmesinde ve 20. Yüzyıl başlarından itibaren şekillenmeye başlayan ortak izafet çer-

çevesinin genişleme sürecinde önemli rol oynayacaktır.

Böylece, 20. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkan ve her geçen gün gücünü arttıran Azerbaycan diasporası, Türkiye kamuoyunu etkilemek ve kendi görüşlerine destek sağlayabilme konusunda oldukça yoğun çaba göstermiş ve etkili olmuştur. Azerbaycan diasporasını oluşturan aydınlar ve toplum liderleri, siyasal iktidarların politikasını kendi çıkarları doğrultusunda etkileyebilmek için kayda değer bir çaba göstermişler ve bu konuda da başarılı olmuşlardır.

SONUÇ

Uluslararası sağlıklı ve derinliğe sahip bir ilişkinin kurulabilmesinde, halklar arasındaki ortak izafet çerçevesinin genişliğinin önemli bir yeri vardır. Devletlerin dış politikalarındaki yakınlık biraz da temsil ettikleri ulusların birbirleri hakkındaki algılarına ve bakış açılarına bağlıdır. Günümüzde, uluslararası ilişkiler alanına özgün bir yeri olan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin bu görünümü almasında 20. Yüzyıl başlarında şekillenmeye başlayan ortak izafet çerçevesinin genişliğinin büyük etkisi olduğu kuşkusuzdur. Uluslararası ilişkilerde izafet çerçevesinin oluşmasında çeşitli etkenler rol oynamaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de, her ne kadar üzerinde çok fazla durulmasa da bireylerdir. Nitekim, uzun yüzyıllar birbirinden ayrı kalmış ve aralarında belirli bir sosyal ve kültürel kopukluk meydana gelmiş Türkiye ve Azerbaycan halkları arasındaki ortak izafet çerçevesinin yeniden inşası ve ıslahı yolunda önemli bireyler dikkat çekici bir yere sahip olmuşlardır.

Bu bağlamda, üç önemli birey türünden söz edilebilir. Birincisi aydınlar, ikincisi 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan’da görev yapan öğretmenler, son olarak da Türkiye’de diaspora faaliyeti gösteren Azerbaycanlı siyaset ve devlet adamları.

Azerbaycanlı aydınlar, kendi toplumlarının ulus bilincinin şekillenmesi için de tek yol

olarak gördükleri Türkiye Türklerine yakınlaşma için, önemli faaliyetler göstermişler ve bu yolla iki halkın arasındaki ortak izafet çerçevesinin genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.

Diğer yandan, 1905 yılından itibaren yaklaşık 20 yıl boyunca, çeşitli zamanlarda Azerbaycan'ın eğitim hayatına destek vermek üzere bu ülkeye pek çok öğretmenin gittiği görülmektedir. Bu insanlar faaliyetleriyle hem Türk eğitim sisteminin etkilerinin yayılmasına hem de kurdukları eğitim düzeni içinde yetişen öğretmenler kuşağı yoluyla, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerinin gelişmesine ve olumlu bir Türkiye imajının Azerbaycan ulusal bilincine yerleşmesine önemli katkı sağlamışlardır. Son grup olan diaspora kurucuları ise, bu kez Türkiye tarafında, Azerbaycan'ın tanınması ve ortak tarihsel, kültürel ve sosyal bağların güçlenmesini sağlayarak, ortak izafet çerçevesinin Türk kamuoyu bağlamında genişlemesini temin etmişlerdir.

Böylece, aynı ulusa mensup bu iki ülke insanının, bugün gözlemlenen algı biçiminin doğuşuna zemin hazırlanmış, iki ülke arasındaki ilişkiler, bir anlamda devletlerarası ilişki olmaktan çıkarak, sanki söz konusu her iki ülkenin kendi içişleriymiş görünümü almıştır.

KAYNAKÇA

AĞAOĞLU, Samet (1998). Babamın Arkadaşları. İstanbul: İletişim Yayınları.

AK, Emine (2001). “Azerbaycan Türkçülüğüne Tarihsel Bir Bakış: Rus Azerbaycan'ından Milli Bağımsızlığa Yüzyıl Başında Azerbaycan Ulusal Aydınlanması”. İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İngilizce), Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKÇURA, Yusuf (2006). Türkçülüğün Tarihi. Bakü: Yom Yayınları.

AKÜN, Ömer Faruk (1995). “Ertaylan, İsmail Hikmet”. TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XI içinde, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ANDERSON, Benedict (1995). Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması. (çev. İskender Savaşır), 2. Bs. İstanbul: Metis Yayınları.

ARI, Tayyar (1997). Uluslararası İlişkiler. 2.Bs., İstanbul: Alfa Yayınları.

AYDEMİR, Şevket Süreyya (2008). Suyu Arayan Adam. 20. Bs., İstanbul: Remzi Yayınları.

AZERİ TÜRK (1928), “Ekmek Yerine”, İstanbul: Azeri Türk Dergisi, No: 17, Ekim 1928.

BALIBAR, Etienne (2000), “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein (haz.), Irk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler, (çev. Nazlı Ökten), 3. Bs. içinde İstanbul: Metis Yayınları.

BAYAT, Ali Haydar (1998). Hüseyinzade Ali Bey. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

BAYRAMLI, Ofeliya (2006), “Milli Mədəniyyətimizin Böyük Abidəsi”. Füyüzat Dergisi Toplusu, Bakü: Çarşıoğlu Yayınları.

BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Yıldız Sadaret Hususi Ma'ruzatı, nr. 514/24

COHEN, Robin (1996), “Diasporas and the Nation-State: from Victims to Challengers”. New York: Journal of International Affairs, Vol. III, No. 72.

COPEAUX, Etienne (1997), “Prometeci Hareket”, Semih Vaner (haz.), Unutkan Tarih-Sovyet Sonrası Türkdilli Alan, (çev. Ercan Eyüboğlu) içinde İstanbul: Metis Yayınları

ÇAĞLA, Cengiz (2002). Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika. İstanbul: Bağlam Yayınları.

DEVLET, Nadir (1999). Rusya Müslümanlarının Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

(1981), "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi". İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, No. 14, Ekim 1981.

ƏLƏKBƏROVA, Kəmalə (2006), "XX Əsrin Əvvəllərində Bakıda Bir Türk Məallimi: Cəvdət Yinançalp". Bakü: Yom Dergisi, No: 2 (4).

ƏMRAHOV, M. İ. (2007), "Azərbaycanda Ali Məktəb Quruculuğu, Ali Pedagoji Təhsilin Təşkili və İnkişafı Tarixindən: 1917-1941-ci İllər". Bakü: Hümanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri: Ali Məktəblərarası Elmi Məqalələr Məcmuəsi, No: 2.

ERGİN, Osman (2005). Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi. 2. Bs., İstanbul: İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları.

ƏSƏDLİ, Minaxanım (2005). Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı və Mühiti (1877-1923). Bakü, Nurlan Yayınları.

HACIYEV, Tofiq (2007), "Azərbaycan'da Türkoloji", Abdulhamit Avşar (haz.), Aydınların Gözüyle Azərbaycan. Bakü: Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi Yayınları.

HADİ, Muhammed, "Bəyani-Təsəvvür Fi Hususül Lisan", Bakü: Həyat Gazetesi, 20 Ocak 1906.

HANİOĞLU, M. Şükrü (1981). Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi. İstanbul: Üçdal, Yayınları.

(1985). Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902). C. I. İstanbul: İletişim, Yayınları.

HÜSEYİNZADE Ali (1990), "Bir Mütəlie", Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cümhuriyyəti içinde Bakü: Elm Yayınları.

----- (1905a) "Qəzetimizin Məsləği". Bakü: Hayat Gazetesi, 7 Haziran 1905.

----- (1905b) "Türklər Kimdir və Kimlərdən İbarətdir". Bakü: Hayat Gazetesi, 10 Haziran 1905.

----- (1905c) "Qəzetimizin Dili Haqqında Bir Neçə Söz", Hayat, 14 Haziran 1905.

İBRAHİMLİ, Haleddin (2001), "Azərbaycan Diasporası: Mevcut Durumu ve Geleceği Konusunda Bazı Notlar". Ankara: Avrasya Dosyası Azərbaycan Özel Sayısı, C. VII, No: 1, İlkbahar 2001.

KARACA, Ahmet (1991), "Mirza Bala Mehmetzade'nin Azərbaycan Milli İstiklâl ve Hürriyet Davasındaki Yeri". Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azərbaycan Hareketi, Ahmet Karaca (haz.) içinde Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları.

KARPAT, Kemal H. (1996). Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller. İstanbul: Afa Yayınları.

KENGERLİ, Muhammet (2000), "Sunuş", Sebahattin Şimşir (haz.), Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991) içinde Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları.

KEYKURUN, Naki (1998). Azərbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920). Ankara: İlke Yayınları.

- KUSHNER, David (1979). Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, (1876-1908), (çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem). İstanbul: Kervan Yayınları.
- KUTLUK, Mirza Bala (1969), “Muhacerette Müsavat-XI”, İstanbul: Türk Birliği, Dergisi. Yıl 4, No: 45, Aralık 1969.
- LANDAU, Jacob M. (1999). Pantürkizm, (çev. Mesut Akın). İstanbul: Sarmal Yayınları.
- LEWIS, Bernard (1988). Modern Türkiye'nin Doğuşu, (çev. Metin Kıratlı), 3. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MEGEP (Meslekî Eğitim Ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi) (2007). Gazetecilik, İletişim Süreci ve Türleri. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,
- http://cygm.meb.gov.tr/modulerprogramlar/kursprogramlari/gazetecilik/moduller/iletilsim_sureci_ve_turleri.pdf, 17.12.11.
- MEHMETZADE, Mirza Bala (1991). Ahmet Karaca (haz.), Milli Azerbaycan Hareketi. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- MƏMMƏDOVA, Samirə (2005), “Əlibəy Hüseynzadə (Turan)-140. Bakü: Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Dergisi, S. 1-2.
- NALCIOĞLU, Belkıs Ulusoy (2004). Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü. İstanbul: İ. Ü. İletişim Fakültesi Yayınları.
- ODLU YURT (1931), “Azerbaycan'da Kimler Hakim?”. İstanbul: Odlu Yurt Dergisi, C. III, No. 30-31, Temmuz-Ağustos 1931.
- OSKAY, Ünsal (2007). İletişimin ABC'si. İstanbul: Der Yayınları.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi (1995). Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- PAŞAYEV, Ataxan (1998), “Azərbaycan Cümhuriyyəti və Xalq Maarifi”. Bakü: Azərbaycan Gazetesi, 6 Mart 1998.
- POLAT, Nâzım Hikmet (2009), “Türk Edebiyatı Tarihçiliği Çalışmalarının Neresindeyiz?”. (çevrimiçi), <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/14.php>, 1 Aralık 2009
- QASIMLI, Musa (2005), “Azərbaycandakı Türk Təbələrinin Vəziyyəti”. Bakü: Turan Dergisi, No: 4.
- QULİYEV, Vilayət (2007), “Məməduh Şövkət Esəndal: Bakıda İlk Türkiye Diplomati-3”. Bakü: 525. Qəzet, 3 Mart 2007.
- QURBAN, Təyyub (2007), “Cümhuriyyət Tələbələri”. Bakü: Ekspress Gazetesi, 12-14 Mayıs 2007.
- RESULZADE, Mehmet Emin (1339-1340). Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakü: Elm Yayınları.
- (1993). Kafkasya Türkləri, Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın (haz). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- (2011). Hatıralar ve Kafkasya, Sebahattin Şimşir (haz.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- SARINAY, Yusuf (1994). Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931. İstanbul, Ötügen Yayınları.

SERTEL, Zekeriya (1993). Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm, Mesude Gülcüoğlu (haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (2005). Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi. 5. Bs., İstanbul: Filiz Kitabevi Yayınları.

SULTANLI, Vagif (2007). Azerbaycan Muhacerat Edebiyatı. (çev. Enver Uzun), İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları.

SÜLEYMANLI, Ebulfez: Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri. İstanbul: Ötüken Yayınları.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988). Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. (çev. Nuray Mert), İstanbul: Bağlam Yayınları.

ŞİMŞİR, Sebahattin (1995). Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TƏHSİL NAZİRLİYİ (2008). Beynəlxalq Mədəni Əlaqələr. Bakü: Sabah Yayınları.

(TOPÇUBAŞOV), A(li) M(erdan) (1334). Azerbaycan'ın Teşekkülü. (Tıpkıbasım), İstanbul: Ahmediye Matbaacılık Yayınları.

TUNAYA, Tarık Zafer (1998). Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918. C.I, 2. Bs., İstanbul: İletişim Yayınları.

VAKİT (1919), "Kafkasya'da Son Vaziyet". İstanbul: Vakıf Gazetesi, 14 Teşrinievvel 1919.

VELİYEV, Afgan (2006). Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade: 1898-1959. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1998). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Ülken Yayınları.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (2001). Tanıdıklarım. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ZERDABİ, Hasan Bey (1906), "İttihad-i Lisan". Bakü: Hayat Gazetesi, 11 Ocak 1906.